

koning Clovis, welke laatste — bekeerd in 496 — christenen verbood bij joden in dienst te treden. Abicht laat op die mededeling volgen: 'Dat de nazi's na 1933 dezelfde maatregel zouden treffen, stemt tot nadenken: de geschiedenis heeft diepe wortels' (20). Jammer, dat hij ons de resultaten van *zijn* nadenken onthoudt. Nu moeten we maar raden wat die wortels van anderhalf millennium zijns inziens inhouden of betekenen. De auteur maakt vreemde buitelingen: hij beweert dat na 1585 'alle overgebleven joden [uit Antwerpen] met de prominente protestantse handelaars en intelligentsia naar het Noorden trokken en er de bloeiende sefardische gemeente in Amsterdam versterkten' (31). Zelfs als we — correct — zouden spreken van 'vestigden', blijven we nog met de protestanten zitten, die nimmer van de sefardische gemeente deel hebben uitgemaakt. Abicht schrikt ook niet terug voor merkwaardige inconsistenties 'men is en blijft 'jood'' (42), of voor irrelevante uitweidingen: 'In Zuid-Afrika hebben joden als Bram Fischer, Albie Sachs, Helen Suzman en Nadine Gordimereen prominente rol gespeeld in de strijd tegen de apartheid ... ' (57), aan welke volzin in één adem Rosa Luxemburg en de Duitse arbeidersbeweging worden geplakt. Overigens is dit boek van Abicht een met sympathie, maar te weinig kritische zin, geschreven nuttige en informatieve introductie tot aspecten van het joodse leven, tot de 'intrigerende wereld' van de chassidim en tot de huidige joodse gemeenschap in België.

A. H. Huussen jr.

W. van Vree, *Nederland als vergaderland. Opkomst en verbreiding van een vergaderregime* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1994; Groningen: Wolters-Noordhoff, 1994, x + 342 blz., f59,-, ISBN 90 01 91940 5).

Het Nederlandse woord vergaderen heeft geen goede equivalenten in andere Europese talen. De woorden die Fransen, Duitsers en Engelsen gebruiken hebben of een bredere of een meer beperkte betekenis. Het Nederlands kent kennelijk een specifiek vergaderbegrip, waarvan Wilbert van Vree in dit boek de opkomst heeft beschreven en in verband gebracht met het proces van staatsvorming. Als theoretisch uitgangspunt dient daarbij het werk van Norbert Elias. Naarmate beslissingen vaker in plaats van wapens met woorden tot stand kwamen, nam de behoefte aan vergaderen toe. De vergadering is dus een resultaat van het civilisatieproces, en de auteur introduceert de term 'vergaderlijking' om dit deel-proces aan te duiden.

Dit uitgangspunt blijkt goed te functioneren in de geschiedenis van het vergaderen in Nederland tussen het jaar 500 en heden die in de volgende vijf hoofdstukken wordt verteld. Eerst komt de 'militair-agrarische samenleving' aan bod met aandacht voor concilies, waterschappen, gilden, stedelijke besturen en standenvergaderingen. Het is een periode waarin een 'verhoofsing' van het vergaderen plaatsvond, en waarin vaste regels hun intrede deden, zoals in het agenderen, voorzitten en notuleren. De reglementen waarin deze regels waren vastgelegd werden steeds uitgebreider. De volgende fase wordt geplaatst in de periode van overgang tussen de agrarische en industriële samenleving, dat wil zeggen de zeventiende en achttiende eeuw. Hierin gaat de aandacht uit naar onder meer consistoriale en classicale vergaderregels van de hervormde kerk, en naar die van de Staten van Holland en de Staten-Generaal. Deze periode kenmerkte zich door verdere formalisering, waar men echter door lobbyen in wandelgangen weer onderuit probeerde te komen. Officiële en officieuze circuits raakten gescheiden. Van Vree ziet de regenten als de eerste vergaderstand in Europa. In de derde periode ontwikkelt zich de moderne vergadercultuur van de industriële samenleving. Het parlement krijgt nu een voorbeeldfunctie. Politieke partijen en een opbloeiend verenigingsleven geven nu aan elke burger de kans zich tot vergaderaar te ontplooiën. Er ontwikkelt zich een beroepsmatige klasse van

vergaders, ook in het bedrijfsleven. Vergaderen wordt een vak dat men zich met behulp van een toenemend aantal leerboeken kan aanleren.

De bronnen voor deze studie liggen voor de hand: instructies van bestuursinstellingen, notulen van vergaderingen, en voor de moderne tijd vergaderleerboeken. Voor de beide eerste fasen heeft Van Vree echter ook enkele minder voor de hand liggende bronnen opgespoord. De eerste is een van de colloquia van Erasmus, de *Senatulus*, waarin deze op satirische wijze een 'vergadering' van vijf vrouwen beschrijft. Volgens Van Vree maakte Erasmus hierin ook gangbare vergadergewoonten belachelijk en kan men er de nieuwe, meer beschaafde omgangsregels uit destilleren. Een andere originele bron is een manierenboek uit 1623 van Godefroy Boot, het eerste in zijn soort in Nederland, dat verschillende paragrafen over vergaderen bevat. Ook de verslagen van de synode van Dordrecht zijn vermoedelijk nu pas voor het eerst gelezen met uitsluitend oog voor de gebruikte vergadertechnieken (en die waren vrij onbeschaafd, ook naar toenmalige begrippen).

In driehonderd bladzijden de ontwikkeling van een belangrijk sociaal verschijnsel beschrijven over een periode van meer dan duizend jaar, en dat zonder voorstudies, is een niet geringe prestatie. De keuze dicht bij het ontwikkelingsmodel van Elias te blijven is begrijpelijk, want het verleent het boek samenhang, maar men gaat zich afvragen of er geen andere benaderingen te vinden zijn. Elias' voorstelling van de middeleeuwen als een tijd van ongecontroleerde woestheid wordt bijvoorbeeld inmiddels niet meer als juist gezien: kunnen we vergaderen wel zo simpel zien als alternatief voor wapengeweld? Zou het niet zinnig zijn meer aan te knopen bij eigentijdse visies op de samenleving? Is er niet eerder een relatie te leggen met de ontwikkeling van een hiërarchisch denken naar een egalitair denken, waarbij de ontwikkeling van politieke ideeën meer consequenties hadden dan het civilisatieproces? Ook met de factor *gender*, die noodgedwongen bij de behandeling van het geschrift van Erasmus ter sprake komt, zou meer consequent rekening kunnen zijn gehouden. Zoals beschaving, althans volgens de civilisatietheorie, van boven naar beneden doorsijpelt, zo zou het ook met de nieuwe vergadercultuur zijn gegaan. Als voorbeeld bespreekt Van Vree de vergaderingen van droogscheerders in de zeventiende eeuw. Maar er is geen enkele aanwijzing dat zij de vergaderingen van bijvoorbeeld stadsbesturen (waar zij geen toegang hadden) als voorbeeld hebben genomen. Met meer recht kunnen hun min of meer democratische gebruiken worden gezien als van oudsher diep gewortelde tradities binnen de bevolking van Europa. Een *bottom up* geschiedenis van het vergaderen zou er ongetwijfeld heel anders uit gaan zien dan dit boek, maar als zo'n discussie er komt, is dat een van de verdiensten van Van Vree.

Rudolf Dekker

A. M. J. de Kraker, H. van Royen, M. E. E. de Smet, *'Over den Vier Ambachten'. 750 Jaar keure 500 jaar graaf Jansdijk* (Kloosterzande: Duerinck, 1993, 1060 blz. (met vele ill. en kaarten. Begeleid door een uitgave van de zg. Dampierre-kaart van Noord-Vlaanderen en Zeeland ten tijde van graaf Gwijde van Dampierre circa 1280, Koninklijke Bibliotheek Albert I Brussel, kaartenafdeling III, nr. 6834), ISBN 90 7260403 2).

In 1992 werd in de Vier Ambachten, het grensgebied tussen Vlaanderen en Nederland waarin onder andere de steden Hulst en Axel liggen, een jubileum op grootste wijze gevierd. Negen heemkundige kringen, alle openbare besturen en alle circa 1500 sociaal-culturele en sportorganisaties verenigden zich in een stuurgroep, een werkgroep en een beschermcomité om meer dan